

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41

Aralık 2015 December 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MOĞOL İSTİLASININ GÜNEY KAFKASYA ŞEHİRLERİ ÜZERİNDE İDARÎ VE İKTİSADÎ ETKİLERİ THE ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC EFFECTS OF MONGOL INVASION ON THE SOUTH CAUCASUS CITIES

Bayram Arif KÖSE*

Öz

Moğolların istila ettiği bölgelerdeki mevcut idarî, sosyal ve ekonomik durumdaki değişimler bazı istisnalar dışında çoğunlukla olumsuz yönde olmaktadır. Moğolların bölgeye ilk gelişleri her ne kadar Hârizmşahını takip etmek amaçlı olsa da sonraki gelişlerindeki amaçları tamamen istila etmek olmuştur. Bu bağlamda bölgede pek çok insan katledilmiş, pek çoğu esir edilmiş ayrıca çoğu şehir ve kale çeşitli yöntemlerle yerle bir edilmiştir. Buna rağmen gerek bölgenin Mugan ve Aladağ gibi yazlık ve kışlak alanlarının Moğol kullanımına açılması gerekse çevre yerlerden elde edilen hazinelerin saklandığı Urmiye'nin sarp arazileri bölgede yeni idare merkezlerinin oluşmasına neden olmuştur. Bununla birlikte İlhanlılar döneminde yeniden imar edilen Tebriz ve Sultaniye gibi başkentlerin oluşumu da ticaret merkezlerinin yer değiştirmesine neden olmaktadır. Bu çalışmada Moğol istilası sonrasında Güney Kafkasya'daki idarî ve iktisadî değişimler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Kafkasya, Azerbaycan, Arrân, Tebriz.

Abstract

Administrative, social and economic transitions in regions that Mongols invaded are generally negative except some situations. The first arrival of Mongols first arrival to the region for chasing Khorezmşah. However, the essential purpose of other arrivals to the area is invade there. Many of people who lived in the regions are killed and many of them are taken as captives with this purpose. Although, lots of cities and castles are destroyed with various ways. Despite that, both wintery and summery regions as Mughan and Aladag are opened to use for Mongol and Urmia's steep lands hide inside the treasures that acquired from near regions cause to occur of new administrative centres. At the same time old trade centers were changing places because of reconstruction of capital cities as Tabriz and Sultana in time of Ilkhanids. In this article we will explain administrative and economic transitions in South Caucasus after Mongol invasion.

Keywords: Mongols, Caucasus, Azerbaijan, Arran, Tabriz.

Giriş

Milattan önceki dönemlerinde Medler, Persler, Sâsânîler ve Roma İmparatorluklarının arasında el değiştiren Güney Kafkasya, milattan sonraki dönemlerinde daha çok Roma-Sâsânî siyasî rekabetinin temel sebeplerinden olmuştur.¹ Müslümanların bölgeyle siyasî temasları ise İslamiyetin ilk yıllarına kadar uzanmakta olup bölgenin en önemli merkezlerinden olan Azerbaycan Hz. Ömer döneminde H. 22 (643) yılında Muğire b. Şube komutasında fethedilmiştir. Bölgeye yönelik fetih faaliyetleri Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme'nin görevlendirilmesiyle Ermeniye ve Tiflis'i de için alarak H. 25 (645/646) yılında daha geniş bir alanda devam etmişti. Emeviler döneminde Güney Kafkasya'da önemli bir güce sahip olan Hazarların akınlara karşı önemli politikalar geliştirilerek bölgeye Şam halkından 24.000 kişi yerleştirildi (Belâzurî, 2013: 372-375, 228-238; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, 1987: III, 32-34, 88-91). Emevilerden sonra bölgeye hâkim olan Abbasiler döneminde ise H. 217 (832/833)'de Tiflis'te Türk Komutan Boğa el-Kebîr'in H. 238 (852)'de buraya gönderilmesine kadar devam edebilen bir emirlik kuruldu (Mesudî, 2011: 169). Abbasilerin bölgedeki siyasî etkinliği azalmaya başladığı sırada bölgede Şirvanşahlar, Sacoğulları, Salaroğulları, Şeddâdiler ve Revvâdiler gibi bir takım hanedanlar söz sahibi olmaya başladılar (Togan, 1979b: 94, 100).

Siyasî teşekkül olarak ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren Kafkasya'ya ilgi duyan Selçuklular ise Tuğrul Bey zamanından beri Azerbaycan, Arrân ve Ermenistan'a seferler düzenlemişlerdi. Tuğrul Bey'den sonra Alparslan'ın H. 456 (1064) ve H. 459 (1066/1067) tarihlerinde Gürcistan'a yaptığı iki ayrı sefer Selçukluların buradaki hâkimiyetini daha da pekiştirdi. Bununla birlikte oğlu Melikşah'ın H. 471 (1078/1079) ve H. 478 (1086) tarihlerinde iki kez bölgeye sefer düzenlemesiyle Selçuklular bölgeye yönelik

* Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi Öğretim Üyesi, bayramarifkose@gmail.com

¹ Detaylı bilgi için bkz. *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)* (2014). (Çev: Dmitri Gamq'relidze), (Edt: Roin Met'reveli-Stephen Jones), Artanuji: Georgian National Academy of Sciences, s. 45; Ziya M. Büniyatov (1991). "Azerbaycan", *DİA*, c. 4, s. 318-319; Rene Grousset (2006). *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul. s. 72-113.

fetih faaliyetlerine hız kesmeden devam etti.² Bundan sonra özellikle Gürcü krallarının başta Ani'nin zaptı olmak üzere Müslümanların aleyhine genişleme siyaseti izlemesi müttefik Türk birlikleriyle Gürcü birliklerinin karşı karşıya gelmesine neden oldu (Urfalı Mateos, 2000: 329-331; Vardan, 1937: 205; İbnü'l-Esir 1987: XI; 234-235; Tellioglu, 2009: 87-90).

13. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Güney Kafkasya'da siyasî durum karışık bir hal almıştı. Önceleri Anadolu Selçuklu sultanları ile Gürcü kral ve kraliçelerinin karşı karşıya geldiği bu coğrafyaya artık Hârizmşahlar³ ve onları takiben gelen Moğollar da dâhil olmuştu. Şüphesiz bu unsurlardan en tehlikeli olanı Moğollardı. Asıl adı Timuçin (Temuçin) olan ve 1206 yılında kurultay kararı ile Cengiz Han ünvanı alan Moğol hânı kendisine bağlı dağınık birlikleri bir araya getirerek Moğol siyasî birliğini teşekkül ettirmiş ve böylece Moğollar dünya tarihinin seyrini değiştirecek istila girişimlerine başlamışlardı. Bu istila öylesine büyüktü ki geniş bir coğrafyada sadece siyasî değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik olarak da bir takım yıkım ve değişikliklerin sebebi olmuştu. İlk olarak Doğu Türkistan'ı etkisine alan Cengiz Han önderliğindeki Moğol birlikleri Mâverâünnehir'i de ele geçirdikten sonra Hârizmşahı Sultan Alâeddin Muhammed'i takibe başladılar. Bu iş için görevli iki Moğol komutanı Cebe ve Subutay 20 bin kişilik Moğol birliğiyle birlikte kendilerine verilen bu görevi yerine getirmek için yola çıktılar. Böylece Moğollar H. 617 (1220) yılında Arrân'a ve Gürcistan'a girerek Güney Kafkasya sınırlarına dâhil olmuşlardı (Cüveynî, 2013: 91-94, 160-163, Kiragos, 2009: 13-16).

1) Moğolların Güney Kafkasya Şehirlerindeki İlk İstisaları ve Bu İstisaların Etkileri

Moğollar Güney Kafkasya coğrafyasına yönelik giriştikleri bu ilk istila hareketlerinde önce Atabek Özbek'in bulunduğu Tebriz'e gelmişlerdi. Eğlencesine düşkün olan Atabek Özbek Moğollarla savaşmak yerine onlara bir takım eşya ve binek hayvanları göndermişti. Hediyeleri kabul eden Moğollar Irak memleketlerine doğru devam ederek önlerine çıkan köy ve şehirlerde bir hayli yağma ve katliam yaptıktan sonra Erdebil'deki ilk istisalarına başladılar. Burada pek çok halkı öldüren Moğollar kışı daha sıcak bir yerde geçirmek düşüncesiyle ilerlemelerine devam ederek Mugan'a varmışlardı. Cebe ve Subutay kış ayının şiddetli geçmesi ve yolların kapanması nedeniyle H. 617 (1220/1221) yılı kışını Mugan'da geçirmenin uygun olacağına karar verdiler. Bundan sonra burası Moğol kışlağı olarak diğer dönemlerde de önemini koruyacaktı. Bir süre yollar kapalı kalınca Irak'ta başta Cemâleddin Ay Abe olmak üzere Moğollara karşı ayaklanma çıkmış ve Moğol şihnesi öldürülmüştü. Bunun intikamını almak isteyen Moğol komutanı Cebe, daha önce de yaptığı gibi Tebriz, Meraga ve Nahçıvan'ı istila ederek buralardaki halkı katletmişti. Sonrasında Erran'a varan Cebe, Beylekân ve Şirvan'ı da aldıktan sonra geçilmesi zor olan sarp dağlar arasındaki Derbend (Bâb'ül-Ebvâb)'i de geçmeyi başarmıştı (Cüveynî, 2013: 162-163; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, 1987: XII, 329-332). Quentin, Moğolların burada insanlık dışı geleneklerini sürdürerek pek çok kişiyi katlettiklerini belirtirken, bölgedeki tahribata değinen Rubruk ise, daha önce büyük bir krallığın merkezi olan Nahçıvan'ın Moğollar tarafından çöle çevrildiğini kaydeder. Ebü'l Fida da Moğolların Kür Nehri'nin kuzeyinde bulunan Nahçıvan'ı harabeye çevirip halkının çoğunu katlettiklerini kaydederek buradaki istilanın büyüklüğünü teyit eder. Ayrıca H. 617 (1220/1221) yılında Erdebil'i görmüş olan Hamevî Moğolların buraya gelmesiyle her yerin harabeye döndüğünü ve insanların katledildiğini ayrıca bölge halkının Moğolların önünden kaçmasıyla birlikte Azerbaycan köylerinin boşaldığını kaydetmektedir (Quentin, 2006: 19; Rubruk, 2001: 136; Ebü'l-Fidâ, 1840: 399; Hamevî, 1977: I, 128, 145).

Kışı Mugan'da geçirdikten sonra ilerlemelerine devam eden Moğollar Gürcü memleketlerine ulaşmışlardı. Gürcüler Moğollara karşı koyabilmek için tüm imkânlarını seferber ediyor ancak oluşturdukları ittifaklar da Moğolları durdurmaya yetmiyordu. H. 617 (Aralık 1220/Ocak 1221) yılında Gürcülerle yapılan ilk savaşta Gürcü birlikleri çok ağır kayıplar vererek hezimete uğradı (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 329-332). Bu yıl Gürcistan coğrafyasında bir hayli insan öldüren Moğollar sadece başkent Tiflis'te 7.000 insanı katletmişlerdi. Moğollar öldürdükleri insanların sayılarını belirlemek için öldürdükleri her bin kişiden birini ayaklarından yüksek bir yere asmaktaydılar. Tiflis'te de bu şekilde 7 kişiyi asmışlardı (Quentin, 2006:

² Selçukluların Güney Kafkasya'ya yönelik fetih faaliyetleri için bkz. Ebü'l Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî e-Cezerî İbnü'l-Esir (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, (Çev: Abdülkerim Özeydin), İstanbul. Bahar Yayınları, s. 454-455; Urfalı Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), (Notlar: Edouard Dulaurer, Çev: Halil Yınanç), Ankara. TTK, s. 100, 171, 174; Müverrih Vardan (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul. Millî Mecmua Basımevi, s. 177, 182; Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev: Necati Lügal), Ankara. TTK, s. 30-32; *Anonim Selçuknâme 1952*, *Anonim Selçuknâme*, (Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III) (1952). (Neşreden ve çeviren: Feridun Nâfiz Uzlu), Ankara. s. 7.

³ İran, Azerbaycan ve Arrân'ı hâkimiyetine alan Celâleddin Hârizmşah H. 17 Recep 622 (25 Temmuz 1225)'de Tebriz'i alarak başkent yaptı. Daha sonra Aras Nehri'ni geçerek Debil (Duvın, Dvin)'e ve üç aylık kuşatmayla H. 8 Rebiülevvel 623 (9 Mart 1226)'te Tiflis'e hâkim olan Celâleddin Hârizmşah Arrân'ın neredeyse tamamına hâkim olmuştu. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. XII, s. 387-390, 408-411; *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 323-324; Şehabeddin Ahmedünnevi (1934). *Celâlüttin Harezmsâh*, (Çev: Necip Asım), İstanbul. s. 72-77; Reşideddin Fazlullah (1998). *Câmi'ü't-Tevârih*, c. II, (Açıklamalı İngilizce Tercüme: W. M. Thackston), Harvard Üniversitesi. s. 269; Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara. s. 357-363; Vardan (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 224.

37). Dolayısıyla bu katliamdan sonra Tiflis'te yoksulluk ve açlık baş gösterdi. Kalanların da bir kısmının ölmesi veya Tiflis'ten göç etmesi kaçınılmaz oldu.

H. 618 (1221) yılında Moğollar coğrafyanın sarp oluşu nedeniyle ilerlemelerine devam edemeyip geri çekilme kararı alarak Alâeddin Muhammed'i aramaya devam ettiler. Ancak ne var ki kayıp olan Alâeddin Muhammed'den sadece Moğollar değil Müslümanlar da haber alamıyordu. Onun Hemedan'da veya Fars bölgesinde vefat ettiği ve Moğolların bu bölgeleri istila etmemesi için ölümünün gizlendiği rivayetleri vardı. Başka bir rivayete göre ise Taberistan'dan Hazar Denizi'ne açılarak oradaki bir adada öldüğüdür. Durumdan haberdar olmayan Moğollar ikinci kez Tebriz'e vardıklarında kendilerine pek çok hediyeler takdim edilmesi üzerine şehre dokunmamışlardı. H. 4 Safer 618 (30 Mart 1221) tarihinde Azerbaycan'ın önemli merkezi Meraga'yı almışlar ve birçok kişiyi kılıçtan geçirmişlerdi. Kaçanları da yakalamak için esirlere Moğolların gittiğine dair haberler yaymalarını söylemişlerdi. Bu yalan habere kanıp saklandıkları yerlerden çıkanlar da çaresizce Moğolların bu tuzağına düşerek öldürülmüşlerdi. Buradan pek çok ganimet elde etmiş ve işlerine yaramayanları geride bırakıp ateşe verdikten sonra Hemedan'a dönmüşlerdi. Hemedan'daki istilalarından sonra Azerbaycan'a giren Moğollar Erdebil'i ele geçirerek büyük bir katliam ve yıkıma tabi tuttular ve ardından tekrar üçüncü kez Tebriz'e hareket ettiler. Atabek Özbek ise bu kez kaçarak şehri terk etti. Bunun üzerine halk birlik olarak Moğollara karşı koyma kararı almıştı. Durumdan haberdar olan Moğollar onlardan mal ve eşya istemişler ve bu isteklerinin yerine gelmesi üzerine onlara dokunmayıp ilerlemelerine devam etmişlerdi. Arrân bölgesindeki Beylekân'a ulaşan Moğol birlikleri yolları ve karşılaştıkları küçük şehir ve köyleri tahrip ettiler. Beylekân halkının gönderilen Moğol elçisini öldürmeleri üzerine H. Ramazan 618 (Ekim/Kasım 1221) tarihinde Beylekân'ı da ele geçiren Moğollar burada da büyük bir katliam yapmaktan geri durmadılar. Hedeflerinde Gence'yi de almak olan Moğollar müstahkem olan bu şehrin halkıyla savaşmaktan çekinmişler ve onlardan bir takım para ve eşya almak suretiyle buraya saldırmadan yollarına devam etmişlerdi. Azerbaycan ve Arrân'daki istila ve yağmalarından sonra Gürcistan'a doğru ilerleyen Moğollar ilk çarpışmada pek çok Gürcü'yü öldürmüşlerdi. Gürcüler ise Moğolları kendi topraklarından atmak için tekrar harekete geçmiş ancak başarılı olamayarak yaklaşık 30 bin kayıp ve pek çok şehrin yağmalanmasıyla birlikte yenilgiyi kabul etmişlerdi. Kafkasya'nın güneyindeki yağmalarına Şamahi ile devam eden Moğollar ise Derbend'i geçerek yollarına devam etmek istemişler ancak geçiş bulamayınca Derbend hükümdarına elçi göndererek görüşme talep etmişlerdi. Gelen elçilik heyetinden bir kişiyi öldürmek suretiyle gözdağı veren Moğollar böylelikle buradan da istediklerini elde edip Derbend'i aştıktan sonra Kıpçak memleketlerine doğru yollarına devam etmişlerdi (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 329-342).⁴

Moğollar H. 619 (1222/1223) yıllarında Hemedan, Hoy, Selmas, Nahçıvan, Beylekân ve Şamahi'de de pek çok insan katlettiler (Khwandamir, 1994: 19). 13. yüzyılın başlarında 40.000 civarında nüfusa sahip olduğu düşünülen Beylekân'ın (Bünyadov, 2007: 175) Moğollar tarafından tahribi kolay olmamıştı. Mancınık için şehirde taş bulamayan Moğollar burada çokça bulunan dut ağaçlarını kesip parçalara ayırmışlar ve islatarak şehre doğru fırlatmışlardı (Kazvîni, 513).

Moğolların Beylekân ve Erdebil'de yaptıkları istilaların buraları iktisadî olarak tamamen çökerttiği anlaşılmaktadır. H. 624 (1227) yıllarında Celâleddin Hârizmşah Erdebil ve Beylekân'ı görünce buraların yeniden imar edilemeyeceğini gözlemlemiş öyle ki bazı ihtiyaçların temin edilmesi için gönderilen birlik bile buralardan elleri boş dönmüştü. Ancak buraların yeniden imarı ve eski hareketli günlerine dönmesi için bir takım imar faaliyetlerine girişildi. İlk olarak halkın buraya yeniden gelmesini sağlamak için şehirlerin etrafı tuğla duvarla çevrildi. Yapılan imar faaliyetleri sonuç vermiş olacak ki bu şehirler Gence ve Tebriz'le yarışacak hale gelmişti. Beylekân ekonomisi mutfak, fırın ve ahırlara 10.000 baş koyun, 10.000 ölçek buğday ve 10.000 ölçek arpa verecek seviyeye ulaştı (Ahmedünnevi, 1934: 80-81).

Kafkasya'nın güneyindeki bu ilk Moğol istilasından sonra yaralar bu şekilde sarılmaya çalışılırken yukarı kısımlarda sükûnet henüz sağlanmış değildi. Bu defa Kıpçakların bölgeye gelip yerleşmeye başlaması siyasî kargaşayı yeniden başlattı. Gürcü ileri gelenlerinden yurt isteyen Kıpçaklar ret cevabını aldıkları gibi Gürcü ordusu karşısında da hezimete uğradılar (Kiragos, 2009: 16; Vardan, 1937: 223; İbnü'l-Esir, 1987: XII, 362-367). Siyasî hareketliliğin bir an olsun durulmadığı bölge bu defa da Hârizmşahların başına geçen Celâleddin Hârizmşah'ın saldırılarına maruz kaldı. H. 622 (1225) Azerbaycan'ı ele geçiren Celâleddin Hârizmşah Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden Meraga'yı imar edip burada ikamet etti. Bundan sonra da

⁴ Bu ilk gelişlerinde birçok insanı katil edip geri dönen Moğolları Gürcü Kralı Laşa ve Başkumandan İvane, Godman Nehri kenarındaki ovaya (bugünkü Sağam Ovası) kadar takip etmiş ancak yenilerek kaçmak zorunda kalmıştı. Müverrih Kiragos (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara. s. 14; Vardan (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 222-223; Ayrıca bkz. Aknerli Grigor (2007). *Okçu Milletinin Tarihi*, (Çev: Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul. s. 21-22; Moğollar Genceye geldiklerinde kendilerine karşı koyacak kimseyi bulamamışlar ve yollarda gördükleri herkesi öldürmüşlerdi. *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 321; Marco Polo, Hazar Denizi'ndeki adaların bir kısmında Moğolların İran'ı ele geçirdikleri sırada kaçmayı başarılarının yaşadığını belirtir. Marco Polo (1985). *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev: Ömer Güngören), İstanbul. s. 22.

Meraga dönem dönem başkent olarak Azerbaycan'da diğer önemli merkezlerin yerini alacaktı. Ancak Tebriz'in ele geçmesiyle başkent Meraga'dan daha büyük olan Tebriz'e taşınması kaçınılmazdı. Sonuçta öyle de oldu ve H. 622 (1225)'de Atabek Özbek'ten Tebriz'i alan Celâleddin Hârizmşah burayı kendisine başkent yaptı. Gürcülerin Ahlat, Azerbaycan ve Erzurum gibi Müslüman beldelerine saldırımları üzerine harekete geçen Celâleddin Hârizmşah onları bozguna uğratarak Debil'i ele geçirmiş ancak tüm Gürcü memleketlerini ele geçirme fırsatı varken Tebriz'de kendisine karşı oluşturulan bir ittifak dolayısıyla tekrar Tebriz'e geri dönmek zorunda kamıştı. Sonrasında H. 622 (1225) yılında Gence'yi ele geçiren Celâleddin Hârizmşah H. 8 Rebiülevvel 623 (9 Mart 1226) yılında Tiflis'i de ele geçirdi. Gürcüler ise tekrar Tiflis'e girerek herkesi kılıçtan geçirdiler. Ancak buna rağmen Celâleddin Hârizmşah'a karşı koyamayacaklarını bildikleri için her tarafı ateşe vermişlerdi (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 387-394, 408-411).⁵

Bir yıl sonra H. 624 (1227) yılında Moğolların büyük bir orduyla Müslüman ülkeleri üzerine geldiğini duyan Celâleddin Hârizmşah hazırlıklarını tamamladı ve bu Moğol birliğini büyük bir bozguna uğratarak gelecek olan daha büyük Moğol birliğini beklemeye başladı. Celâleddin Hârizmşah, Cengiz Han'ın göndermiş olduğu mektuba göre Cengiz Han tarafından kovulduğu ve Moğollarla ilgisi olmadığı anlaşılan bu birliğe karşı da büyük başarılar kazandı (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 428-429, 434-436).

2) Moğolların H. 628 (1229/1230) Yılı ve Sonrası Güney Kafkasya İstisaları

Celâleddin Hârizmşah'ın çevre sultanlarla olan ilişkisi onu Moğollara karşı yalnızlaştırmıştı. O bir yandan Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'la bir gerginlik yaşarken diğer taraftan da Halifeye ait bazı şehirleri ele geçirmekle Halifeyle de arasını bozmuştu. Bu durumda daha önce bozguna uğrattığı İsmâilîler, Celâleddin Hârizmşah'ın bu durumunu ve aciziyetini Moğollara bildirmekten geri durmamışlardı. Durumu değerlendiren Moğollar ise ellerine geçen fırsattan yararlanmak ve Celâleddin Hârizmşah'ı ele geçirmek istiyorlardı. Bu amaçla H. 628 (1230/1231) yılında bu defa daha şiddetli bir şekilde Güney Kafkasya'ya doğru harekete geçtiler. Mâverâünnehir'den Azerbaycan'a gelen Moğollar aynı yıl Meraga'ya ele geçirmişler ve halkın bir kısmını kılıçtan geçirerek şehre kendilerine bağlı bir şihne tayin etmişlerdi. Durumdan haberdar olan Celâleddin Hârizmşah ise Ahlat yoluyla Diyarbakır'a oradan da Halifeye ulaşarak Moğollara karşı tüm İslam dünyasının birlikte hareket etmesi gerektiğini bildirecekti. Moğolların takibi ile birlikte Amid şehrine ulaşan Celâleddin Hârizmşah ve askerleri bir gece ani baskına uğrayarak her biri farklı yerlere dağıldılar. Bununla birlikte daha önce kötü davrandıkları çevre hükümdarlar Celâleddin Hârizmşah'ın askerleri üzerine yürüyerek onları iyice zor duruma düşürdü. Böylece Moğollar Diyarbakır ve Cezîre bölgesini de istilaya başladılar. Ahlat ve Erciş'i de yağmalayan Moğolların bir kısmı H. Zilhicce 628 (Eylül/Ekim 1231)'de Azerbaycan'a doğru hareket ederek Erbil'e ulaştı. Çevresindeki köylerle birlikte burayı büyük bir katl ve yağmaya tabi tutan Moğol askerleri bu yılın sonunda Azerbaycan'ın merkezi durumundaki Tebriz'le birlikte bütün Azerbaycan'ı itaat altına almışlardı (İbnü'l-Esir, 1987: XII 454-464).⁶

Ardından Moğollar 1236 yılında Ermenistan coğrafyasında bu defa daha kısa fakat şiddetli bir istila başlattılar. Daha önce Hârizmşah'ın takip için geldiklerinden çok fazla hazırlıklı değillerdi. Ancak bu gelişlerinde aileleri, at arabaları ve taşınabilir ekonomileri olan sürülerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Bunun yanı sıra gelişmiş kuşatma makineleri, kaya fırlatma ve duvar dövme makinalarını da beraberlerinde getirmeleri (Bedrosian, 1997: 257-258) bu defaki amaçlarının şehirleri tamamen yıkmak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu istila ile birlikte Moğollar bu ülkeleri kendi aralarında paylaştılar. Başta Çağatay, Dolada Noyan, Mular Noyan ve Carmagon Noyan derecelerine göre bu paylaşımında kendilerine düşen coğrafyaya ordularıyla birlikte yerleştiler (Vardan, 1937: 225-226; Kiragos, 2009: 23). Muğan kışlağından çıkan Moğollar Şemkür'ün alınması görevini Mular Noyan'a vermiş o da yüz kişilik bir birliği şehre doğru göndermişti. Bu az sayıdaki Moğol birliği şehre giriş çıkışı engelledi. Bu sırada Moğol ordusunun da sayısı artmaya başladı ve sonuçta kale sakinleri şehrin zaptını engelleyemediler. Burada da bütün binaları yıkan Moğollar halkı katlederek bütün mallara el koydular. Ayrıca çevredeki pek çok kaleyi de ele geçirdiler (Kiragos, 2009: 25-26).

Moğollar Gürcistan'ın pek çok yeriyle birlikte, Artvin, Göle ve Duvin'le birlikte Ani gibi önemli bir merkezi de ele geçiriyorlardı. Onların Tiflis'e yaklaşması üzerine Kraliçe Rusudan kaçmış ve yerine bıraktığı

⁵ Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcülerle mücadelesi Gürcü Kroniğinde de geniş yer bulmuştur. Bkz. *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 323-329; Celâleddin Hârizmşah aldığı bir isyan haberiyle Tebriz'e dönerken ordusunun sol kanadını Gürcistan'da bırakmıştı. Tebriz'de işleri yoluna koyduktan sonra tekrar dönerek Gence ve Erran'ın diğer kısımlarını da aldı. Ahmedünnevi (1934). *Celâlüttin Harezşah*, s. 69-73; Bu mücadelelerde Gürcüler Abhaz'a kadar her yeri harabeye çevirmişlerdi. Şihâbiddîn Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, Beyrut. s. 64.

⁶ Celâleddin Hârizmşah, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın Eyyubilerle oluşturduğu ittifak karşısında mağlup olmuştu. Ayrıca Amid'de Sultan'ın uğradığı saldırı hakkında bkz. Ahmedünnevi (1934). *Celâlüttin Harezşah*, s. 131-132, 155-157.

emir onun emri üzerine Moğolların şehri ele geçirme ihtimaline karşı şehri yakarak harabeye çevirmişti. Böylece Tiflis yanmak suretiyle tarihinin ikinci büyük yıkımına uğradı (*Kartlis Tskhovreba*, 2014: 330).⁷

Bu istilada Gence'yi de muhasara eden Moğollar şehrin surlarını yıktılar ve etraftaki üzüm bağlarını yok ettiler. Şehrin düşeceğini anlayan Gencililer şehrin Moğolların eline geçmesini önlemek maksadıyla şehri ateşe verdiler ancak bu durum Moğolları daha da hiddetlendirdi. Kadın, çocuk ve erkek demeden herkesi kılıçtan geçiren Moğollar hayatta kalanlara da yanmış evler altında saklanmış olan değerli eşyaları işkence ederek çıkarttırdılar. Şehirdeki yağma Moğolların çekilmesinden sonra da devam etti. Bu kez civar halklar bu harabe şehirde kalan değerli eşyaları yağma etmek için geldiler. Dört sene kadar terk edilmiş ve harabe halde kalan şehir daha sonra Moğolların emriyle yeniden inşa edilmeye başlandı. Bu iş için de insanlar tekrardan buraya gelmeye başladılar (Kiragos, 2009: s. 22-23).

Bununla birlikte tüm olumsuzluklara rağmen Gürcüler açısından sevindirici bir ittifak girişiminin temelleri atılmış ve bu ittifak Güney Kafkasya'da siyasî seyri değiştirmişti. Atabek İvane'nin yerini alan oğlu Prens Avak Moğollara karşı bir müddet direndikten sonra Moğolların kışlak olarak buldukları Berze'a'ya bir elçilik heyeti gönderdi. Atabek İvane bu heyetle Moğollara teklif ettiği sulhla beraber aynı zamanda Moğollara hizmet etmeyi de vaat etti. Durumu sevinçle karşılayan Moğol komutanları Carmagon, Çağatay ve Baycu Noyan, ilerleyen zamanda Prens Avak'ı Sevan Gölü (Kefargunik) kıyısındaki karargâhlarında iyi bir şekilde karşıladılar. Carmagon Noyan, Moğol ordusu içerisindeki itibarı gün geçtikçe artan Atabek İvane'ye daha önce sahip olduğu yerlerle birlikte yeni yerler de verdi. Onun Ögedey Kaan'ın itibarını da kazanması üzerine diğer Gürcü ve Ermeni prensler de yine onun teşviki ile Moğol tabiiyetine girmeye razı oldular. Onların Moğollara tabi olmayı kabul etmelerinde Atabek İvane'nin teşviki yanında giderek şiddetlenen Moğol saldırılarına karşı koymayı göze alamamaları da etkiliydi.⁸

Ancak Moğolların sık sık vergi ve asker istemesinden bıkan Gürcüler durumdan şikâyetçi olmaya başladılar. Avak ile dostluğu iyi olan General Çağatay'ın ölümünden sonra onun düşmanları Avak'la da düşman oldular. Moğol reislerinden biri Avak'ın hazinesine girerek atının kırbacıyla Avak'ın başına vurmuş ve aradaki husumet daha da artmıştı. Bunun üzerine Avak, öldürülme korkusu ile kaçarak henüz Moğollara tabi olmayan Kraliçe Rusudan'ın yanına gitti. Rusudan da aynı şekilde Moğol korkusuyla kaçıp Kutaisi'ye gelmişti. Durumdan hoşnut olmayan Moğollar Prens Avak'ı saklandığı kalede bulmuşlar ve ona herhangi bir zarar vermeden onun serbest kamasına müsaade etmişlerdi. Fakat buna rağmen onun yerine prensliği Şehinşah'a verdiler. Bu sırada Moğollar Kraliçe Rusudan ile de diplomatik temaslara başladılar. Moğollar gönderdikleri elçiler vasıtasıyla itaat etmesi durumunda anlaşma sağlanacağını teminat etmekteydiler. Kraliçe ise oğlu David'i Moğollara göndermek suretiyle teminat almak istiyordu. Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti'ni Köseadağ'da yendikten sonra⁹ tüm Gürcistan'ı David'e vermek için kraliçeden oğlunu istediler. Zaten her iki taraf da bu yönde bir gelişmeden memnundu. Yapılan anlaşma gereği Moğolların tabiiyetini kabul eden Gürcüler ayrıca her yıl 40-50 bin perpera (Bizans altın para birimi) ödemeyi de taahhüt etti (Kiragos, 2009: 39-41; *Kartlis Tskhovreba*, 2014: 332-338).¹⁰

Buna rağmen gurura kapılan Gürcülerle birlikte Kral David ve beraberindekiler bu vergilere aldırış etmeden Tiflis'te eğlenceye devam ettiler. Prenslerden biri eğlence meclisinde kralın huzurunda asker sayıları hakkında abartılı rakamlar öne sürünce diğer prensler Ermeni ve Gürcü askerlerinin sayısını hesaplayarak çıkan asker sayısını göz önünde bulundurup Moğolları yenebilecekleri düşüncesine kapıldılar. Ancak Moğolları yenebilecekleri şeklindeki şaka olarak sarf edilmiş sözleri Moğollara ulaşmış ve bu sözler kendilerine pahalıya mâl olmuştu. Her geçen gün vergileri daha ağır hale getirip Gürcü ve Ermeni prensiplerini zor duruma sokan Moğollar bu sözler üzerine Gürcistan'ı tekrar yağma ederek hayvanları gasp ettiler. Ancak bu defa Büyük Han'ın emri olmadığı için insanları öldürmeyip esir aldılar. Prens Avak da bu esirler arasındaydı (Grigor, 2007: 42-43).

⁷ Gürcistan'da Kral Laşa'nın H. Zilkade/Zilhicce 619 (Ocak 1223) yılında ölümünden sonra tahta geçen Kraliçe Rusudan'ın ahlaki zaafı ve onun bu durumundan hoşnut olmayan Gürcü ileri gelenlerinin çıkardığı kargaşa Gürcistan'ı Moğol felaketi karşısında zaafa uğratan sebepler arasında zikredilebilir. bkz. Kiragos (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 23.

⁸ Moğollarla Gürcüler arasındaki bu ittifak bölgede az da olsa sükûneti sağlamıştı. Moğollar başta Şehinşah olmak üzere, Gag Senyörü Vahram ve Vahram'ın torunu Ak Boğa gibi kendileriyle ittifak eden diğer yöneticilere de iyi davrandılar. Ancak ittifak etmeyenlerin memleketlerini yağmalayıp halkını esir almaya da devam ettiler. Bununla birlikte kışı Kür Nehri kenarında ve Berze'a'da geçiren Moğollar Tiflis'i ele geçirince yeniden imar etmeye başlamışlardı. *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 330-332; Prens Avak ile Moğollar arasındaki ittifak hakkında ayrıca bkz. Kiragos (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 33-39.

⁹ Celâleddin Hârizmşah'ın ortadan kalmasından sonra Anadolu Selçukluları ile Moğollar bölgede karşı karşıya gelmişlerdi. Anadolu Selçukluları döneminde Alâeddin Keykubad 1232 yılında Mübârizüddin Çavlı'yı Gürcistan üzerine seferle görevlendirmiş ve bu seferle Gürcü Kraliçesi Rusudan'a karşı bazı kaleleri ele geçirerek bölgede Selçuklu hâkimiyetini kabul ettirmişti. İbrahim Tellioğlu (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon. s. 121-122; Köseadağ Savaşı için bkz. *Anonim Selçuknâme* (1952). s. 31; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah (2001). *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yayımlayan: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir. s. 88-90.

¹⁰ Carpini vergi miktarını yılda 40.000 hiperper altın olarak belirtir. Johann de Plano Carpini. *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (Çev: Ergin Ayan), Trabzon. s. 74.

3) Moğolların Güney Kafkasya'daki Vergi Politikaları

Moğollar istila edip yıktığı ülkelerde yeniden imarı sağlamak ve buralardan vergi toplamak için önemli devlet adamlarını görevlendirmektedirler. Bunlardan bir tanesi de Uygur ülkesinin batısında önemli bir ticaret güzergâhı olan Barlıg adında bir köyde dünyaya gelen Körgüz'dü. Küçük yaşta babasını kaybetmesine rağmen, H. 651 (1252/1253)'de Mengü Kaan'ın başkente dönerken öğle vakti Barlıg'a uğramasıyla Körgüz'ün hayatı bir anda değişmişti. Önce Batu'un ordugâhında bir emirin hizmetinde seyisliğe başlayan Körgüz yeteneği sayesinde memurluğa ve sonrasında da kâtipliğe kadar yükselmişti. Cin Timur'un hâcplik ve nâiblik görevini de üstlenen Körgüz, Kaan'dan aldığı yarlıg ve payza ile Ceyhun Nehri'nin batı taraflarının yöneticiliğini devraldı. Bundan sonra Horasan'a dönüp çeşitli eğlenceler düzenleyen Körgüz oğlunu ve beraberinde bir heyeti Irak, Arrân ve Azerbaycan'a görevlendirdi. Ancak bu heyetin başında her ne kadar oğlu gözükse de heyette işleri en tecrübelileri olan Nizâmeddin Şah yürütmekteydi. Heyet Irak, Arrân ve Azerbaycan'a gelince mali işleri yoluna koyarak vergilere yeni bir düzen getirdiler. Daha önceki noyanlar topladıkları vergilerin az bir kısmını divana ayırıp geri kalan kısmını kendileri almaktaydılar (Cüveynî, 2013: 407-408, 414-415). Nizâmeddin'in bölgeye gönderilmesiyle birlikte daha önce Moğolların merkezi olarak sadece Mugan karargâhı dikkat çekerken Nizâmeddin'in yönetim şekline göre bölgenin kuzey merkezi Tiflis, güney merkezi Erdebil, doğu merkezi ise Gence oldu. Bu gelişmeleri ekonomik reformlar takip etti. Nizâmeddin bir önceki Moğol para basma geleneğinin aksine vergileri düzenlemek ve toplamayı kolaylaştırmak için yeni bir darphane kurdu. Ayrıca altın, bakır ve gümüşün çeşitli karışımlarından oluşan paraları asla kullanmamış ve bu üç madeni de para basımında karışımdan ziyade ayrı ayrı kullanmayı tercih etmişti. İlk darphanesini Erdebil'de kurduğu muhtemel olan Nizâmeddin burada tasarladığı paraları Tiflis'te ilk defa H. 638 (1240/1241)'de kullandı. Muhasebe divanının amacı H. 637 (1239/1240)'de Azerbaycan'dan, H. 638 (1240/1241)'de ve H. 639 (1241)'un başlarında Gürcistan'dan, H. 639 (1242)'un sonunda ise tekrar Azerbaycan'dan vergileri toplamaktı. Ancak Nizâmeddin Arrân'da nüfus sayımı yapmaya vakit bulamadı ve burada sadece Moğol askerlerinin sayısını bilmekle yetindi. Moğol güçleri şehir merkezlerinden kelle vergisi aldı. Ayrıca O Horasandan sikke yapmak için usta getirmediğinden buradaki ustalara bu iş için güvenmek zorunda kaldı. Azerbaycan'da iki yıldan daha az bir sürede önemli işler başaran Nizâmeddin döneminde devlet hazinesi de dolmuştu. Bu dönemde Arrân'daki yerel yöneticilerinin hazinesini dolduran yeni bir ticarî vergiye de başlamıştı. Bununla ilgili olarak H. 638'in sonundan H. 640'a kadar devam eden ve üç yılı kapsayan vergilendirme için ayrı bir gümüş para piyasaya sürülmüştü (Kolbas, 2007: 102-105, 109).

Körgüz'den sonra bölgenin mali işleri Emir Argun'a kalmıştı. Kayıtlara Argun Aga olarak geçen ve Mengü Han döneminde Arrân, Ermenistan ve Gürcistan'la birlikte Seyhun'dan Fars'a Anadolu ve Musul'u da içine alan geniş bir coğrafyaya vali tayin edilen bu Moğol devlet adamı özellikle devletin batı kısmının idaresini ele almış ve vergilendirme sisteminde önemli ve köklü değişiklikler gerçekleştirmişti. İlk olarak keyfi vergilendirme yerine kopçur vergi sistemini uygulamaya soktu. Carmagon ve Baycu döneminde bozulan idareyi yeniden düzene koyarak halkın malını güvence altına aldı. Emir Argun, Hoca Necmeddin'le birlikte Derbend tarafından yola çıkıp Gürcistan, Arrân ve Azerbaycan'a gelip buralarda kopçur vergisi için nüfus sayımı yapmışlardı.¹¹

Gürcü kroniğindeki kayıtlara göre de Argun, Büyük Han'ın huzuruna çıktığı zaman hoş bir şekilde karşılanmış ve Kral David'in hâkim olduğu Gürcistan ve diğer bölgelere gönderilmişti. Kronikten anlaşıldığına göre onun bu bölgeye gelişinden önce bölgenin durumu hiç de iç açıcı değildi. Kral David'in krallığındaki tüm halk büyük bir sıkıntı içerisindeydi. Argun önce nüfus sayımı yaparak işe koyuldu ve ardından yönetim işlerini düzene soktu. İnsanlardan hayvanlara, otlaklardan üzüm bağlarına ve meyve bahçelerinden sebze bahçelerine kadar her şeyin listesini yaparak kayıt altına aldı. Hali vakti yerinde olan her dokuz köylü bir asker bakmakla yükümlü tutuldu. David'in krallığı Moğollara dokuz tümen atlı vermek zorunda oldu. Ayrıca belirlenen vergi miktarına göre her köyden binlik süvari birliğinin komutanı için bir kuzu ve bir altın para (drahk'an), onbinlik birliğin komutanı için bir koyun ve iki altın para ve bir süvari için ise günlük üç gümüş para (tetri-beyaz para) alınacaktı. Bununla birlikte rahip, keşiş ve kiliseler bu

¹¹ Kopçur vergisi halktan çeşitli adlar altında alınıp karışıklığa neden olan vergiler yerine alınan verginin adı olup Mâverâünnehir'de Sahib Yalavaç'ın uyguladığı bir sistemdi. Bu sisteme göre herkesin geliri ve servetine göre belirlenen vergi o kişi tarafından ödenince bir daha ondan farklı adlar altında vergi talep edilmezdi. Sadece bunun dışında haşeri, posta menzilleri ve elçilerin giderleri için fakirlerden bir dinar zenginlerden on dinar olmak üzere ayrı bir vergi alınmaktaydı. Ancak Emir Argun Arrân'da bulunan Hülagu'nun yanına vardığında Gürcistan'a gitmeden önce halkı sayarak vergi için bin kişilik gruplara ayırmaya başladı. Daha önce her 10 kişinin ödediği 70 dinar vergi haşer, posta menzilleri ve devletin diğer giderlerini karşılamadığı için ilave vergiler belirleyip taksitler halinde toplamaya başladı. Özellikle toprak sahipleri ve zenginler her bir geliri için ayrı ayrı vergilendirilmekte ve 50 ile 1000 dinar arasında vergi vermekteydiler. Ancak kopçur sistemiyle birlikte 1.000 dinar yerine 10 dinar ödemeye başladılar ve zenginlikleri artmasına rağmen vergi miktarları artmadı. Bu durum zenginlerin lehine olmakla birlikte fakirler için uygun değildi. Emir Argun bu durumu düzeltmek için Kaan'a bilgi verdi ve onun emriyle zenginlerden 500 dinar alınmasına karşın fakirlerden 1 dinar vergi talep edildi. Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 418, 425-426, 428, 430-431.

vergilerden muaf tutulacaktı. Ayrıca şeyhler ve dervişler gibi Müslüman din adamları da bu vergilerden muaf tutuldu.¹²

Argun'un bölgeye tekrar gelişi hanlara ait arazide bir nüfus sayımı yapmak ve arazilerin ne derece tahrip olduğunu veya yeniden eski haline nasıl kavuşturulacağına dair bir doküman hazırlamak amacıyla oldu. Hazırladığı raporun sonucuna göre çoğu yer harap olmuştu. Harap olan yerlerin başında ise ülkenin doğu ucundaki Hereti ve Kakheti gelmekteydi. Ayrıca Moğolların Berke Han'la birlikte ilk gelişleri sırasında Kambechiani vadileri de yağma edilmişti (*Kartlis Tskhovreba*, 2014: 370).

Nizâmeddin'den sonra Argun döneminde H. 642 (1244)'nin başlarında göreve gelen Şerâfeddin ise gümrük vergilerinden ziyade baş vergilerini toplamayı tercih etti. Gürcistan'a gelen Şerâfeddin ilk olarak Tiflis'te bir temsilcilik açtı ve ardından Tebriz'i idare merkezi yaptı (Kolbas, 2007: 128). Gence ve Tebriz'de olduğu gibi Tiflis'te de gümüş para basıldı (Lang, 1955: 35).

Vergiler Emir Argun'un sistemiyle düzenli olarak toplanmasına rağmen Moğollar vergi sisteminde bir değişikliğe gittiler ve 15 yaş ile 60 yaş arasındakiler için kişi başı 60 beyaz akçe vergi talep ettiler. Öyle ki bunun için nüfus sayımı yaptılar ve bu sayımdan kaçanlar ağır işkencelerle öldürüldüler. Bu durumdan kısa süre önce ise büyük bir çekirge istilası özellikle doğu ülkelerini kaplayarak ürünleri yok etmişti (Grigor, 2007: 45-46). Kiragos'un detaylı bir şekilde aktardığına göre Mengü Kaan devrinde H. 652 (1254/1255)'de gerçekleştirilen bu nüfus sayımında kadınlar hariç on yaş üstü erkekler sayıldı ve ödeyemeyecekleri vergi yükümlülüklerine tâbi tutuldular. Buna rağmen vergiler zorla tahsil edilmeye başlayınca halk hızla fakirleşti. Borçlananların ise çocukları alıkonuldu. Esnaf, balıkçı, demirci ve duvarcı tüm esnaf vergiye tâbi idi. Ödeyemeyenlerin ellerindeki değerli eşyalar da böylelikle alınmıştı.¹³

Emir Argun H. Rebiülevvel 652 (21 Nisan 1254)'de vergilerin ilk taksitini toplamıştı. İkinci taksiti yaklaşık üç ay sonra H. Cemaziyelahir 652 (Temmuz/Ağustos 1254)'de, üçüncüsünü ise yaklaşık iki ay sonra H. Şaban 652 (Eylül/Ekim 1254)'de toplamıştı. H. 653 (1255)'te ise Cemaziyelahir'den başlayarak Recep, Şaban, Ramazan ve Şevval ayı da dâhil olmak üzere yılın ikinci yarısında bu beş ay içerisinde toplanmaktaydı. H. 654 (1256)'te sadece üç ayda toplanan bu vergiler Safer (Mart), Cemaziyellevvel (Mayıs sonu/Haziran başı) ve Şaban (Ağustos sonu) aylarında toplanmaktaydı. H. 655 (1257)'e gelindiğinde ise bu vergiler yılda sadece bir kez olmak üzere Safer (Şubat/Mart) ayında toplandı. Hülagu ise H. 656 (1258)'da sistemi yeniden canlandırarak ikinci, üçüncü, sekizinci, dokuzuncu, onuncu ve on ikinci aylar olmak üzere yılda altı kez vergi topladı. H. 657 (1259) yılında da bu sistem aynen devam etti ancak sadece son ayda değişiklik yapılarak on ikinci ay yerine on birinci ayda vergi toplandı. Ancak Hülagu'nun askerî gücü ve iyi yönetimine rağmen Gürcüler H. 659-660'da isyan ettiler ve Bizans tarzı sikkeler piyasaya sürdüler. Burada kendileriyle anlaşma yapmanın zor olduğu Gürcüler olmasına rağmen Argun'un merkezi yönetimi altında ilk para basılan yer Moğollar nezdinde önemli bir yere sahip olan Gürcülerin coğrafyası olmuştu (Kolbas, 2007: 123, 146-147).

Bu coğrafyada özellikle altın ve gümüş paralardaki değişik ölçütleri standart hale getirmek için dönem dönem değişik para politikaları devreye sokuldu. Gazan Han döneminde iktisadî alanda bu anlamda yapılan bir yenilik de bölgede Ermeni ve Gürcü krallıklarının bastığı paralar ve İlhanlılara bağlı diğer topraklarda basılan paraların merkezden kontrol edilerek standart hale getirilmesi olmuştu (Reşideddin, 1998: II, 720, 721). Daha önce her ne kadar Argun Han ve Geyhatu dönemlerinde bu tüccarların kayıplarına ve bir takım karışıklıklara neden olan paralardaki eşitsizliğin giderilmesine yönelik girişimler olsa da bunlardan daha ziyade Gazan Han'ın uygulamaları başarılı olmuştu. Onun dönemindeki düzenlemelerle Arrân ve Azerbaycan'daki paralar da standart hale getirilmiş oldu (Khwandamir, 1994: 98).

4) Moğol İstilasından Sonrası Güney Kafkasya Şehirlerindeki İdari ve Ekonomik Durum

Güney Kafkasya'daki Moğol hâkimiyeti bölgede siyasî dengeleri de değiştirmişti. Eski siyasî teşekküllerin yerini istilanın sonlarına doğru temelleri atılan İlhanlı Devleti alacaktı. Moğollar Hülagu ile birlikte halifelüğün merkezi Bağdat'ı tehdit etmeye başlamadan önce Kit Boğa önderliğinde İsmâîlilerin

¹² Ayrıca Gürcüler Moğolların Suriye Seferi sırasında birlikleriyle birlikte Moğol ordusuna katılmışlar ve savaş sonunda elde ettikleri bol miktarda değerli ganimetlerle büyük bir mutlulukla Azerbaycan yoluyla Tiflis'e dönmüşlerdi. *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 350-351; Hülagu'nun Şam ve Halep taraflarına düzenlediği seferlere Ermeniler de askerleriyle katılarak Moğollara yardımcı olmuşlardı. *He'tum the Historian's (History of the Tartars)* (2004). (Translate: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey. s. 49.

¹³ Argun'un belirlediği vergiden başka Hülagu *Thoghar* denilen bir vergi daha ihdas etmişti. Kişi başına yüz ritl buğday, elli ritl şarap, iki ritl pirinç, iki torba, iki ip, bir gümüş sikke, bir ok, bir at nalı ayrıca hayvanı olanlardan her yirmi hayvandan biri hayvan ve hayvan başına bir adet gümüş sikke olmak üzere toplam 20 gümüş sikke düşmekteydi. Bunlara ilaveten memurlara iyi görünmek için birtakım hediyeler de sunuluyordu. Ayrıca Kiragos ikinci isminin Boğa olduğunu belirttiği vergi tahsildarı Argun'un çok merhametsiz olduğunu belirtir ve Ermenistan'da çok tahribat yaptığını iddia eder. Kiragos (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 60, 67-68, 74; Vardan'ın kayıtlarına göre de Mengü Han 1254 yılında Arğon isminde birini görevlendirerek vergilendirme sistemi için kendine tâbi ülkelerde nüfus sayımı yaparak herkesi kayıt altına almıştı. Ancak onun kaydından kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlardan başka bütün erkeklerin vergiye tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Vardan (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 230; Ayrıca Ermenistan'daki vergi memurunun vergileri zalimce ağırlaştırıp toplaması nedeniyle Allah'ın gazabına uğrayarak feci bir şekilde öldüğü de kaydedilir. Father Michael Chamich (1827). *History of Armenia*, (Translate: Johannes Avdall), s. 240-241.

merkezi Alamut'u aç bırakmak suretiyle teslim almışlardı. Önlerindeki engelleri bir bir kaldırdıktan sonra Bağdat'a yönelen Moğollar burayı da kendi usullerine göre katl ve yağmaya tabi tuttuktan sonra Halifeyi feci şekilde katl ettiler. 1246 yılında Mengü Kaan'ın emriyle toplanan büyük kurultayda Hülagu'nun Han tayin edilmesi bölgede dengeleri biraz daha değiştirmiş ve Hristiyanlara yakınlığı başta Ermeni kralı Hetum'u sevindirmişti (Grigor, 2007: 51-53, 57; Ayrıca bkz. Kiragos, 2009: 76-79).¹⁴ Ayrıca temellerini attığı İlhanlı Devleti döneminde başta Tebriz olmak üzere Azerbaycan ve Güney Kafkasya iktisadi olarak yeni bir döneme girmişti. Öyle ki bu yeni devletin merkezini Azerbaycan ve Arrân oluşturmaktaydı. Bu durum buraların savunması ve imarını da zorunlu kılıyordu. Özellikle Kafkasya'nın korunması İlhanlı siyasetinin önemli mevzularındandı (Spuler, 1987: 70). Amcasının oğlu Berke ile ihtilafa düşen Hülagu yazların şiddetli geçmesi ve taşkınlar nedeniyle her sene askerlerini kış aylarında toplayarak ağır şartlar altında yılarca mücadele etmişlerdi. Ayrıca bu savaşların zorluğunu hâkimiyetindeki halklara da hissettirmişti. Öyle ki Garni Ovası'nda kurmayı planladığı şehrin malzemelerinin temini ve taşınması pek çok hayvanla birlikte insanların da helak olmasına neden oldu (Kiragos, 2009: 86).¹⁵ Müverrih Vardan da Hülagu'nun çokça inşaat yaptığını, Albanya ve Ermenistan'da pek çok şehri tamir ettirmek için uzak yerlerden kereste getirttiğine ve insanların bu sebeple çok sıkıntılar çektiğine değinir (Vardan, 1937: 233-234).

Tüm bu gelişmelere rağmen Hülagu'yla birlikte bölge tarihinin seyrinde olumlu gelişmelerin olduğu da söylenebilir. Hristiyanlara yakınlığı ile bilinen ve Müslümanlara da bir o kadar kötü muamelede bulunan Hülagu Gürcü ve Ermeni askerlerini savaşçı özelliklerinden dolayı çok sevmiş ve onları ordusunda istihdam etmişti. Ayrıca imara da önem veren Hülagu harabeleri imar etmeye başlayarak inşaatlar için imar edilmiş köylerden üçer kişi seçerek harabe köylere gönderdi (Grigor, 2007: 59). Ancak tüm bunlara rağmen köylerin ve şehirlerin tekrar eski dönemlerine kavuşması uzun yıllar alacaktı. Öyle ki istilaların yaşandığı bölgelerde ya herkes öldürülüyor ya da kurtulabilenler topraklarını öylece bırakıp farklı yerlere göç ediyordu. Bu durum en başta üretimi sekteye uğratiyordu. İbn'ül-Esir'in belirttiğine göre: "bu şehirler sanki daha evvel hiç içinde yaşayan yokmuş gibi ıssız bir şekilde kalmıştı" (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 454-456). Ancak istilanın bitmesiyle birlikte elde tutulan topraklarda yeniden imar faaliyetleri başlatılacaktı.

Moğollar Azerbaycan ve İran ovalarını ilk olarak otlak ve kışlak alan ihtiyaçlarını karşıladıkları bir coğrafya olarak benimsemişlerdi. Moğolların daha ilk seferleri sırasında Cebe ve Subutay kendilerine uygun kışlak alan olarak Mugan'ı uygun görmüşlerdi (Cüveynî, 2013: 162).¹⁶ Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden olan Erdebil'e beş fersah mesafede (İbn Hurdâzbih, 1889: 120) bulunan Mugan Moğol öncesi İslam Coğrafyacıları tarafından Azerbaycan'ın şehirleri arasında küçük olmasına rağmen övgüyle zikredilmiştir. Ancak 10. yüzyıllarda Mugan gerek idarî gerekse iktisadî açıdan bölgenin çok da önemli bir merkezi değildi (İstahrî, 1961: 108; Makdisî, 1877: 376-377). Aras Nehri'nin güneyini teşkil eden geniş düzlüklere sahip olan bu coğrafya Moğolların burada hâkimiyeti ele geçirdikleri yıllarda da Moğol birliklerinin kışlağı olarak uzun yıllar önemini korudu (Ebü'l-Fidâ, 1840: 401). Erdebil-Tebriz yolunun sağında kalan Mugan geniş otlaklarıyla dikkat çekmekteydi. Özellikle Türkmen menzilleri seyahat için güzel alanlar ve hayvanlar için geniş meralara sahipti. Ayrıca sağlam bir kaleye ve çok sayıda köy ve çiftliğe sahip olan Mugan Moğollar tarafından ele geçirince Türkmenler buradan uzaklaştırılmıştı.¹⁷ Üç Moğol ileri geleni Çarma Han, Benal ve Mular, Gence yakınlarındaki Şemkür, Gardman, Ergevank, Madnabert, Tavuş ve Terunakan gibi kaleleri ele geçirip istila ettikleri yerlerde anlaşma sağlayınca havası güzel ve yaz-kış hayvanlara ot temin edilebilen Mugan'a dönmüşlerdi (Grigor, 2007: 24-27).¹⁸

Hülagu'dan sonra bölge artık idarî ve kültürel anlamda da ehemmiyet kazanacaktı. O ve sonrasında gelen İlhanlı sultanları Abaka Han, Argun Han ve Geyhatu saraylar ve çeşitli imar faaliyetleri dışında ticaret merkezleri de oluşturmak istediler. Aladağ, Urmiye ve Arrân gibi sürekli kullandıkları merkezler sulama

¹⁴ Ermeni Kralı I. Hetum 1253 yılında Möngü Kağan'ın yanına gitmiş ve ondan bazı isteklerde bulunmuştu. Bunlar; Möngü Kağan'ın Hristiyanlığa geçmesi, Moğollar ve Hristiyanlar arasında barışın tesis edilmesi, Moğolların ülkelerinde kiliseler inşa etmesi ve Ermenileri tüm vergilerden muaf tutmaları (bu maddede bazı ihtilaflar mevcut olmakla birlikte bu madde; Moğolların ele geçirdikleri ve ele geçirecekleri tüm topraklarda Hristiyan rahipler ve din adamlarının vergiden muaf tutulması şeklinde de belirtilmiştir.), kutsal mekânların Müslümanlardan alınıp Hristiyanlara verilmesi, Moğolların Halifeye karşı savaşması, Ermenilere ihtiyaç duyulduğunda yardımda bulunulması ve Müslümanların elinden diğer Ermeni topraklarının da alınıp Ermenilere verilmesi gibi önemli imtiyazlar içeren isteklerdi. Kral I. Hetum bu istekleri Kağan'a kabul ettirmeyi başarmıştı. *He'tum the Historian's* (2004). s. 45.

¹⁵ Derbend, kuzeyde Berke idaresindeki Moğollarla, güneyde Hülagu idaresindeki Moğolları birbirinden ayıran sınırdı. El-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbi Ebü'l-Fidâ (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, (Neş: M. Reinaud), Paris. s. 405.

¹⁶ Kışı Mugan'da geçiren Moğollar bu kış ayrıca Gürcistan'da pek çok kişiyi katletmişlerdi. Mir Ghiyasuddin Muhammad Husayni Khwandamir (1994). *Habibu's-Siyar*, Tome Three, Part One Genghis Khan-Amir Temir, (Translated and edited: W. M. Thackston), Harvard University. s. 19.

¹⁷ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut. s. 564-565.

¹⁸ Gürcü kroniği de burayı Moğolların kışlak karargâhı olarak gösterir ve Kral David'in Büyük Han'ın huzuruna çıkmak için buraya doğru hareket ettiğini kaydeder. *Kartlis Tskhovreba* (2014). s. 351.

kanallarının yanı sıra çeşitli imar faaliyetleriyle birlikte yeniden göç almaya başlayacaktı (Reşideddin 1998: II, 756).¹⁹

Siyasî ve iktisadî gelişmelerin yanı sıra Mugan, Hülagu'dan sonra da İlhanlıların kışlığı olarak önemini korumaya devam etti. Abaka Han ömrünün son zamanlarını Mugan'da geçirmiş ve oğlu Argun'un görüşmek için gönderdiği Emir Kutluk Şah'ı huzuruna burada kabul etmişti. Çok sevdiği üç yaşındaki torunu ve tahtın varisi olan Gazan Han ve babası Argun Han da Abaka'nın huzuruna burada çıkmıştı (Reşidüddin, 2013: 191). Ayrıca Gazan Han bu topraklara en fazla önem veren İlhanlı sultanlarından olmuş ve Hazar Denizi'nin kenarındaki Mugan düzlüklerinin bir kısmını teşkil eden Gavbari bozkırlarında kendi adına atfedilen Mahmudabad şehrini inşa etmişti. Bu düzlüklerde Mahmudabad'tan başka yerleşim yerleri de mevcuttu. Hamdullah Müstevfi Bacervan'ı da Mugan'ın eski bir şehri olarak ele alır. Mugan'a bağlı diğer bir merkez de Büveyhi emiri tarafından kurulmuş olan ve İlhanlılar döneminde sadece bir köy statüsünde olan Pilsuvar şehri idi. Suyu Bacervan Nehri'nden gelen bu köyde temel tarım ürünü mısırdı. Bundan başka Hamshahrah şehri de yine Mugan civarlarında bir yerleşim yeri idi (Mustawfi, 1919: 91-92).

Sadece Mugan düzlükleri değil bütün Azerbaycan coğrafyası İlhanlı ordularının yaylak ve kışlak ihtiyaçlarını²⁰ karşılaması bakımından önemli bir konumda idi. Aladağ, Hülagu'nun 657 (1259) yılında Şam taraflarına sefere çıkacağı sırada otlak olarak çok beğenilmiş ve Hülagu tarafından, ikamet etmek için güzel bir yer anlamında *Labta Sağut* olarak isimlendirmişti. Ayrıca imar işlerine de önem veren Hülagu buraya bir de saray yaptırmıştı. Moğolların Çağatu ve Nakatu dedikleri Zerrine Rud kışlağı da bu bölgede kullanılan diğer kışlaklardandı (Reşidüddin, 2013: 53, 71, 79, 83, 169). Pishkin'e bağlı yedi şehirden biri olan Daravard da Moğolların kışlak karargâhlarından biri olarak önem kazandı (Mustawfi, 1919: 86).

Abaka Han H. 3 Ramazan 663 (12 Haziran 1265) yılında tahta oturunca Derbend, Şirvan ve Mugan'dan Aladağ'a kadar sınırların korunması için Kardeşi Yoşmut'u görevlendirmişti. Ayrıca Kür Nehri'ni geçip Çağanmuran yakınlarında Nokay ile yaptığı mücadeleyi kazandıktan sonra diğer bir düşmanı Berke'yi engellemek için Kür Nehri üzerindeki köprüleri yıktırdı. Nehri geçemeyen Berke ise Tiflis'e doğru yola koyulmuş ancak yolda hastalanarak ölmüştü. Abaka Han'ın bu bölgedeki faaliyetlerinden biri de H. 664 (1265/1266) yılında Dalan Navur'dan Deşt-i Kürdeman'a (Şirvan'a yakın bölge) kadar Kür Nehri'ne bitişik olan yerlere siper kazdırması oldu (Reşidüddin 2013: 79, 83).²¹ Ayrıca o da diğer hükümdarlar gibi kışlak olarak daha ziyade bu coğrafyayı tercih etti ve yaylak olarak Aladağ ve Siyahkûh'u (Karabağ) kışlak olarak ise Arrân ve Bağdat'ı kullandı. Abaka H. 678 (1279) yılı kışını Erran (Karabağ)'da geçirmişti (Cüveynî, 2013: 27).

H. 660 (1261/1262) yılında Beylekân civarında doğan ve H. 683 (1284) yılında tahta geçen Argun Han da Aladağ'ı yaylak Arrân'ı kışlak olarak kullanan diğer bir hükümdardı. Ayrıca hastalanınca ömrünün son anlarını Arrân'da Bahçeyurdu'da geçirerek burada öldü. Bununla birlikte sonraki İlhanlı Sultanları Geyhatu ve Gazan Han da Aladağ'ı yaylak, Arrân'ı kışlak olarak kullanmayı sürdürdü. Ayrıca Gazan Han H. 701 (1301) yılında orduların Karabağ'da konakladığı sırada Şirvan ve Legzistan dağlarında ve kuşların göç yolundaki Gavbari'de bir müddet avla vakit geçirdi (Reşidüddin, 2013: 149, 169, 171, 179-180, 286). Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu Sultan yazı Sultaniye ve Konkur Ulang'da geçirirken kışı da Mugan ve Erran'da geçirmeyi tercih etmişti (Cüveynî 2013: 27/dp.109).²²

İlhanlı Devleti'nin temellerinin atıldığı dönemlerde Hülagu Azerbaycan'ın eski yerleşim yerlerinden olan Meraga'yı kendisine merkez seçerek ön planda tutmuştu.²³ Üretimin bol olduğu bu eski başkent hazinesi Müstevfi'nin kayıtlarına göre yaklaşık 70.000 dinardı. Burası Moğollar döneminde üretiminden ziyade önemli bir astronot olan Nasîreddin Tusî'nin faaliyetleri ile dikkat çekmekteydi. Moğolların buraya yapacağı en önemli katkı Hülagu'nun emriyle şehrin dışında bir tepede inşa edilen rasathane oldu. Nasîreddin Tusî ve yardımcıları burada Hülagu adına yıldızları gözlemlemeye başladır (Ebû'l-Fidâ, 1840: 399). Dönemin önemli âlimi olan Nasîreddin Tusî astronomi bilgisiyle Abaka'nın tahta oturuş vaktini tayin etti. Bunun yanında yetiştirdiği âlimler de İlhanlı saraylarında hürmet görüyordu. Bu bakımdan Meraga bu dönemde bir ilim merkezi haline gelmişti. Hülagu Bağdat'ı aldığı anda Abbasi Halifesi Mustansır'ın Olcay

¹⁹ Ayrıca Reşidüddin'de Arrân'daki Mansuriye sarayı hakkında da kayıtlar mevcuttur. Reşidüddin Fazlullah (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanı), TTK, Ankara. s. 156, 181; İstılların hemen öncesinde H. 617'de Urmiye'yi ziyaret eden Hamevî Atabek Özbek'in idaresindeki bu şehri geniş bağ ve bahçelere sahip verimli bir yer olarak anlatmaktadır. Hamevî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 159.

²⁰ Moğollar sürekli hareket halinde bir topluluk olarak kışlak ve yazlık mekânlara önem vermişlerdi. Kışı hayvanlarına yiyecek bulabilecekleri sıcak yerlerde, yazı ise ot ve suyun bol olduğu ayrıca sinek ve benzeri böceklerin az olduğu yaylalarda geçirmeyi tercih ederlerdi. Polo (1985). *Geziler Kitabı*, s. 61-62.

²¹ Berke ile Hülagu arasındaki mücadele için ayrıca bkz. Reşidüddin (2013). *Câmiu't-Tevârih*, s. 57-58.

²² İbn Battuta Sultaniye ile Tebriz arasında yer alan Karabağ'ın hükümdarlar tarafından yazlık olarak kullanıldığını belirtir. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. 1, (Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. s. 117-118.

²³ O Bağdat'ı alıp buradaki işlerini bitirince tekrar başkenti Meraga'ya dönmüştü. Khwandamir (1994). *Habibu's-Siyar*, s. 55.

Hatun'a bağışlanan küçük oğlu Mübarekşah, ilim öğrenmesi için Meraga'ya gönderilmişti. Burası Hülagu'dan sonra da ilim merkezi olarak önemini korudu. Öyle ki H. 680 (1281) yılında Meraga'ya gelen Argun Han da bu rasathaneyi ziyaret etmeyi ihmal etmedi.²⁴ Hülagu Meraga'dan başka Azerbaycan'daki diğer merkezlere de önem vermişti. O, Alamut'u ele geçirip Bağdat'ı da alınca Bağdat'la birlikte İsmâîliler, Gürcüler ve Ermeniler gibi çevre topluluklardan elde ettiği ganimetleri Azerbaycan'a göndertti ve Urmiye sahilindeki Selmas'da Tele Dağı'nda bir kale yaptırarak hepsini bu kaleye naklettirdi. Hazinesini bu şekilde Azerbaycan'da muhafaza etmeyi uygun bulan Hülagu merkez olarak daha ziyade Meraga'yı kullanmakla birlikte Aladağ'da da bir saray inşa ettirdi. Kışı Meraga'da geçirdiği bir vakitte burada öldü ve kendisine Dehharagan (Azerşehr) karşısında Şahu Dağı'nda korunaklı bir yer inşa edildi (Reşîdüddin, 2013: 20-27, 38-49, 50-51, 71-73).²⁵

İstiladan sonra bölgedeki diğer yerleşim yerleri Meraga gibi önem kazanmamıştı. Öyle ki bazıları istiladan sonra yeniden inşa edilemedi. Bunlardan biri de Abbasiler döneminde Afşin'in harabe haldeyken imar ederek ikamet yeri ve Bâbek el-Hurremî ile giriştiği mücadelede ordugâh şehri olarak kullandığı (Belâzurî, 2013: 376; Hamevî, 1977: I, s. 386) Berzend'di. Bu şehir Moğol istilasından sonra tekrar eski harabe yıllarına dönmüş ve şehir olmaktan ziyade ziraat ürünü olarak başlıca mısır yetiştirilen büyük bir köy halini almıştı (Mustawfî 1919: 92).

Moğollardan önce bahçeleri ve su değirmenleriyle dikkat çeken (İbn Havkal 1967: 336-337, 349-350) Beylekân Moğolların Azerbaycan'da harabeye çevirdiği diğer bir yerleşim yeri idi. Bununla birlikte Tatar Nehri'nin suladığı Berda meyve üretimiyle önemini korumaya devam ederken Berda halkının yazlığı olan Şirak, akarsu ve meralarıyla hayvancılık için uygun ortam sağlamaktaydı. Moğolların Kafkasya'daki ilk istilalarında birkaç kez yağmalanmış ve 1217 yılında ikinci kez istila edildiğinde halkı kılıçtan geçirilmiş olan (Grigor 2007: 23) Gence de zirai üretim açısından önemli bir merkezdi. Şirvan civarındaki Şâberan ile Kür ve Aras Nehirlerinden çeşitli köylere su alınması için kanalların açıldığı Gushtasfi İlhanlılar zamanında başta tahıl olmak üzere çeşitli zirai ürünlerin üretildiği diğer yerleşim yerleriydi. Ancak Moğol istilası bu bölgenin genelini olumsuz etkilemiş ve Müstevfî'nin belirttiğine göre istiladan önce geliri 1 milyon dinarken kendi zamanında bu rakam 118.500 dinara kadar inmişti. Ayrıca Şirvan'ın da geliri Şirvanşahlar döneminde 1 milyon dinarken istiladan sonra 113.000 dinara düşmüştür. Gelirlerdeki bu düşüş sadece Şirvan ile sınırlı değildi. Hamdullah Müstevfî Atabekler zamanında Arrân'ın gelirinin 3 milyon dinar olduğunu ancak kendi zamanında bunun sadece 303.000 dinar olduğunu belirtir. Yine onun kayıtlarına göre beş tane önemli merkeze sahip olan ve başkenti Tiflis olan Gürcistan'ın da geliri düşmüştü. Gürcü krallar zamanında 5 milyon dinarken Müstevfî'nin zamanında 1.202.000 dinar civarına kadar gerilemişti (Mustawfî 1919: 91-94). Berze'a (Partav)'nın başkent olarak önem kazandığı 5. yüzyıla kadar bölgenin merkezi durumda olan Kabele (Togan 1979a: 596) İlhanlılar öncesi ve sonrasında da mısır ve kaliteli ipek üretimiyle önemini korumuştur (Hewsen 1992: 145).

Tüm bu gelişmelere rağmen bölgede en köklü gelişmeler Gazan Han'la birlikte olmuştu. Özellikle iktisadî anlamdaki bu olumlu gelişmelerden en büyük pay devlet merkezi olan Tebriz'indi. İlhanlılar zamanında tarihinin en parlak dönemini yaşayan Tebriz, daha çok Hülagu'nun tercih ettiği Meraga'nın yerine, Abaka Han döneminde H. 663 (1264/1265) yılında dar'ül-mülk olarak kullanılarak resmi başkent konumuna yükseldi ve Azerbaycan şehirleri arasında ilk sırayı aldı (Reşîdüddin 2013: 80).²⁶ İlhanlılar dönemi kadar olmasa da Müslümanların burada hâkim olduğu devirlerde de küçük olmasına rağmen kendisinden övgüyle bahsedilir (Makdisî 1877: 376-377; İbn Havkal 1967: 335-336).

Moğolların yağmadan istisna tuttuğu ayrıca önem verdiği bu şehir İlhanlılardan önce iki büyük depremle yerle bir oluştu. Bunlardan biri H. 244 (858)'de Halife Mütevekkil zamanında vuku bulmuş ve yıkılan şehir Halife tarafından hızlı bir şekilde yeniden imar edilmişti. 190 yıl sonra H. 15 Safer 434 (4 Ekim 1042)'te meydana gelen depremle tekrar yıkılan Tebriz, (Mustawfî, 1919: 78-79) Abaka Han'ın burayı başkent

²⁴ Ayrıca Reşîdüddin bu rasathanenin yapılmasının Mengü Kaan'ın fikriyle olduğunu kaydeder. Reşîdüddin (2013). *Câmiu't-Tevârih*, s. 47, 78, 79, 52, 168; Müstevfî ise bu rasathanenin kendi zamanında harabe olduğunu belirtmektedir. Hamd-Allah Mustawfî Qazwîn (1919). *Nuzhat-Al-Qulûb*, (Traslation: G. Le Strange), Leyden. s. 88.

²⁵ Ayrıca Ebü'l-Fidâ da Hülagu'nun mallarını korumak amacıyla Urmiye'de bir ada üzerindeki dağda bulunan kaleye naklettiğini kaydeder. Ebü'l-Fidâ (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, s. 397; Kazvîni de bu gölün ortasındaki adada bir köyün olduğunu ve bu köydeki bir dağda sağlam bir kalenin bulunduğunu belirtmiştir. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, s. 293; Sultan Celâleddin Moğolların kendini takip ettiği H. 628 (1230) yılının kışını Urmiye ve Uşnu'da geçirdi. Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 379; Reşîdeddin (1998). *Câmi'ü't-Tevârih*, c. II., s. 320; Meraga Moğollar'dan önce de Azerbaycan'ın başkentliğini yapmış ancak bir ara bu merkez Erdebil'e nakledilmişti. Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîni). s. 108; Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (1967). *Sûretü'l-arz*, (Nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II), Leyden. s. 335; Hamevî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 128.

²⁶ Kuzeyden gelen akınların önlenmesi için burada asker bulundurmanın gerekliliği ve göçebeler için uygun mera ve kışlak alanların bulunması buranın başkent olarak tercih edilmesinin temel sebepleri arasındadır. W. Barthold (1963). "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çev: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S. 14, s. 79.

olarak kullanmaya başlamasından 8 yıl sonra H. 671 (1272/1273) yılında şiddetli bir depremle bir kez daha yıkıldı. Ondan sonra da başkent olmaya devam etti. Argun Han Tebriz'in Şam mevkiinde dönemin en büyük imar faaliyetlerinden birine başladı ve içerisinde herkesin ev sahibi olmasına müsaade ettiği, kendi adına atfedilen Arguniye şehrini kurdu (Reşidüddin, 2013: 112, 170).

Tebriz'de yatırımların en üst seviyeye ulaştığı Gazan Han döneminde şehrin nüfusu da artmaya başladı. Bu durumda şehri çevreleyen duvarlar yaklaşık 6.000 adımken artan nüfusa yetmez olmuştu. Sur dışında oluşan yeni mahalleleri ve bahçeleri de şehre dâhil etmek amacıyla Gazan Han yeni bir duvarın inşa edilmesini gerekli gördü. 25.000 adımlık bu yeni duvara Ucan Kapısı, Ahar Kapısı, Şirvan Kapısı, Sard Rud Kapsı, Şam Kapısı ve Sarav Rud kapısı isimli sekiz adet kapı yapıldı. Ancak bu duvar onun ölümü nedeniyle tamamlanamamıştı. Tebriz'e yakın Şam mevkiinde kendi türbesi ve büyük bir külliye²⁷ ile birlikte Tebriz'in muhtelif yerlerine daha pek çok yüksek binalar da inşa etmeyi ihmal etmeyen Gazan Han buraya en çok yatırım yapan İlhanlı sultanı oldu. Ayrıca şehre birde büyük bir Cuma Cami'i inşa edildi. Böylece İran'ın en büyük bina ve mahallelerine sahip olan Tebriz İran'ın en gelişmiş merkezi oldu. Şehirde yapılan imar faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmadı. Sahand Dağı'ndan çıkan Mihran Rud Nehri şehrin su ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktaydı. Ancak Tebriz'in hızlı büyümesine karşın yeni yapılan kanallar da özellikle tarım alanlarının su ihtiyacını karşılamakta henüz yeterli olmadı. İçilebilir sağlıklı su temini ise daha çok derinlikleri ortalama otuz arşını bulan çeşitli su kuyularından temin ediliyordu. Fazlaca ürün elde edilen bu bereketli coğrafyada fiyatlar düşüktü. Hazine kayıtlarına göre 1341 tarihinde şehrin geliri 8.705.000 dinardı. Tebriz'in Mihran Rud Nehri üzerinde Sard Rud, Babil Rud, Arunag, Rudgab ve Khanum Rud ve Badustan olmak üzere yedi ilçesi ve bunlara bağlı pek çok köyü vardır. Bu ilçelerin bir kısmı 25 bir kısmı ise 30'a yakın köye sahipti ve bu köylerde üretim oranı oldukça yüksekti. Öyle ki bu ilçelerin toplam geliri 100.000 dinar kadardı. İlhanlılar döneminde Tebriz gibi ona bağlı büyük merkezlerde imar planlarına dâhil edilmişti. Geliri yaklaşık 10.000 dinar olan Ucan, Gazan Han tarafından yeniden inşa edildi ve 3.000 adımlık duvarla çevrilerek bir süreliğine geçici başkent olarak kullanıldı. Geliri 5.000 olan ve Urmiye Gölü'nün kuzeyinde yer alan Tasuj da Tebriz'e bağlı önemli merkezler arasındaydı. Azerbaycan'da diğer bir önemli merkez de Erdebil'di. Ancak onun İlhanlılar döneminde önemi eskiye nazaran daha azdı.²⁸ Müstevfi'nin kayıtlarına göre ikliminin soğukluğu nedeniyle tarıma pek elverişli değildi. Yaklaşık 100 tane köye sahip olan bu merkezin geliri 85.000 dinar kadardı. Daha ziyade ticaret güzergâhlarıyla önem kazanmıştı.²⁹ Reşidüddin'in Ucan'ın imarı hakkında kaydettiklerine göre de Gazan Han, H. 701 (1302) yılında çok güzel ve temiz bir havaya ve otağa sahip olan Müslüman şehri Ucan'a uğrayarak burada da pek çok imar faaliyetleri gerçekleştirmişti. Ayrıca çeşitli sebiller, göletler, yeşil alanlar ve bargâhlar gibi daha çok şehir peyzajına yönelik düzenlemeler burada oluşturulacak umumi toy içindi (Reşidüddin, 2013: 288).

Moğolların gelişinden iki asır önce Arrân'ın merkezi konumundaki Berze'a Moğollardan hemen önce tahribata uğramış ve Moğol istilasıyla birlikte iyice harabeye dönmüştü. 10. yüzyılda İbn Havkal'a göre Arrân'ın Anası (*Arrân'ın Başşehri*), (İbn Havkal, 1967: 337) Makdisi'ye göre de bölgenin Bağdat'ı (Makdisi, 1877: 375) olan bu merkez bir zamanlar İslam coğrafyasında ticaret ve üretiminin yanı sıra kalabalık nüfusuyla da ün kazanmıştı (İstahrî, 1961: 108; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103). Ancak H. 332 (943/944)'de Ruslar tarafından tahribata uğrayınca önemi iyice kayboldu (İbnü'l-Esir, 1987: VIII, 350-353). Moğolların gelişinden kısa süre önce bu coğrafyayı gezen Hamevî de buranın eski ününden bahsettikten sonra kendi zamanındaki harap haline değinmektedir (Hamevî, 1977: I, 379-380). Ancak burada İlhanlıların son dönemlerine ait H. 722 (1322) ile tarihlenen kitabelerin bulunduğu yüksek bir kulenin bulunması az da olsa burada bir imarın olduğunu kanıtlamaktadır (Barthold, 1979: 565). Kazvîni de harabe olmasının yanında burada çeşitli güzelliklerin de mevcut olduğunu belirtir (Kazvîni, 512).

İlhanlılar dönemi bölgede daha çok imar işleri dikkat çekerken bazı dönemler siyasi çekişmeler sonu tahribatlar da söz konusu olmuştur. Argun Han döneminde öldürülen Sahib Divan Şemseddin'in malları yağma edilirken onun Azerbaycan'da kurduğu bazı hayır kuruluşları da yıkılmıştı (Reşidüddin, 2013: 156; Khwandamir, 1994: 71).

Yine Urmiye Gölü'nün kuzeyinde yüksek bir yol üzerinde, Urmiye'ye yaklaşık iki günlük mesafede, Tebriz'e ise üç günlük mesafede yer alan ayrıca Azerbaycan'ın meşhur şehirlerinden olan Selmas,

²⁷ İnşasına H. 16 Zilhicce 696 (5 Ekim 1297) tarihinde başlanan ve Tebriz yakınlarında Şam mevkiinde Âdiliye bağında bulunan bu külliye ve Gazan Han'ın türbesi henüz inşaat halindeyken Gazan Han tarafından kontrol edilmişti. Reşidüddin (2013). *Câmiu't-Tevârih*, s. 270; İbn Battûta da Ebû Saïd'in yolculuk alayıyla birlikte geçirdiği Tebriz yolculuğunda bu zaviyede kalmış ve seyahat notlarında ondan övgüyle bahsetmiştir. İbn Battûta (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 327.

²⁸ Moğolların Erdebil'e gelişinden yaklaşık iki buçuk asır önce Müslümanların idaresindeki bu bölgenin başkenti kendisinde askeriye, divanlar ve dar'ül-imate (hükümet konağı)'nin yer aldığı Erdebil'di. İstahrî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 108; İbn Havkal (1967). *Sûretü'l-arz*, s. 334.

²⁹ Hamdullah Müstevfi Kazvîni H. 740 (1340) yılında tamamladığı coğrafya eseri Nüzhet'ül-Kulub'unda İlhanlıların son zamanlarındaki Azerbaycan'ın idarî, malî ve coğrafi bilgilerini detaylı bir şekilde vermektedir. Onun belirttiği yıllarda Azerbaycan 9 bölüm ve 27 şehirden oluşmaktaydı. Mustawfî (1919). *Nuzhat-Al-Qulûb*, s. 78-84.

Hamevî'nin bahsettiğine göre H. 617 (1220/1221) yıllarında çoğunlukla harabe bir haldeydi (Hamevî, 1977: III, 237-238). Önceleri taştan bir surla çevrili ve küçük olmasına rağmen bereketli ve kalabalık (İbn Havkal, 1967: 336) olan bu şehrin surlarının yeniden inşası Gazan Han döneminde Vezir Taceddin Ali Şah Tebrizî tarafından gerçekleştirildi ve imar edilen surlar 8.000 adıma çıkarıldı. Tahılın yanı sıra meyve üretimiyle de dikkat çeken şehrin geliri 39.000 dinara ulaştı (Mustawfî, 1919: 87).

13. yüzyılın başlarında Gürcüler tarafından harabeye çevrilip halkı göç ettirilmiş olan (Hamevî, 1977: V, 110) Merend şehrinin duvarları da 80.000 adım kadardı ancak Müstevfî'nin zamanında sadece yarısı durmaktaydı. Fakat buna rağmen Merend'in kuzeyindeki ovalarda yaz sezonun sadece bir haftasında kırmızı boya elde edilen böcek ününü korumaktaydı. Merend ve ona bağlı yerlerin geliri 24.000 dinar kadardı (Mustawfî, 1919: 89).³⁰

5) Moğol İstilasından Sonrası Güney Kafkasya Güzergâhlarındaki Değişiklikler

Güney Kafkasya coğrafyası klasik İslam Coğrafyacıları tarafından genel olarak güzel iklimli ve üretimin bol olduğu verimli sulak araziler olarak kaydedilir. Dolayısıyla gerek üretilen malların çeşitliliği gerekse ihraç edilen malların kalitesi ve bolluğu buralarda ticareti geliştirirken fiyatların ucuzluğu da alım gücünü arttırmaktaydı. Öyle ki bazı bölgeler de bal, tereyağı, ceviz gibi önemli tüketim malları bedavaya yakın bir ucuzluktaydı. Şehirlerin hemen hepsinde pazarlara rastlanırken özellikle *Külsere Pazarı* gibi bazıları güney Kafkasya'nın dışında da ün kazanmıştı. Bölgenin diğer önemli pazarı olan *Kürkiy Pazarı* ise kurulduğu güne adını vermiş ve günler sayılırken o gün Kürkiy olarak anılmaya başlanmıştı. Dolayısıyla bölgeye her yerden tüccar akın etmekte ve bölgeden çoğu yerlere mal gönderilmekteydi. Bu bağlamda bölge baştanbaşa ticaret güzergâhlarıyla ve güzergâhlar üzerinde konaklama yerleri gibi tesislerle donatılmıştı.³¹

İlk dönemlerde Moğollar burada ki güzergâhlardan ve coğrafi etkenlerden pek haberdar değillerdi. Özellikle Gürcü coğrafyasının sarp ve geçilmez olduğunun farkına varınca H. 618 (1221)'de geri dönmeye karar vermişlerdi (İbnü'l-Esir, 1987: XII, 332-334). Derbend'den Moğol ülkelerine geri dönmek istediklerinde de yolu bilmediklerinden Şirvanşah'tan yardım istediler. Öncelikle niyetlerinin Şirvanşah'ın topraklarına saldırmak olmadığını belirtmelerine rağmen Şirvanşah'ın yakın adamlarından oluşturduğu 10 kişilik elçilik heyetinden bir kişi öldürerek gözdağı verdiler. Kalanları ise kendilerine bu güzergâhta rehberlik etmeleri için yanlarında götürdüler. Ancak İlhanlılar döneminde bu yollar öğrenilmişti. Zira Abaka Han'ın Berke ve Nokay ile mücadelesinde Nokay Derbend yoluyla Azerbaycan'a yönelmişti. H. 3 Şevval 663 (19 Temmuz 1265) yılında ki bu mücadelede şehzade Yoşmut Kür Nehri'ni geçerek düşmanın karşısına çıkmıştı (Khwandamir, 1994: 19, 61). Bu mücadeleye Abaka Han da Kür Nehri'ni geçerek iştirak etmişti. Ancak o köprüleri yıktırdı ve Berken'in geçişine izin vermedi. 14 gün boyunca Nehir kenarında kalan Berke ise nehri geçmek için Tiflis'e yöneldi ancak yolda hastalanarak öldü. Böylece onun ordusu dağılmıştı. Abaka ise nehrin diğer tarafına hendek kazdırarak burayı ablukaya aldı. Bu mücadelede dahi ticaret göz önünde bulundurularak kervan yolu açık tutulmuş ve her iki taraftan da kervanların gidip gelmesine müsaade edilmişti (Reşidüddin, 2013: 80).

Moğolların gelişyle her ne kadar ticaret sekteye uğrasa da İlhanlılarla birlikte düzenin yeniden tesisi bölgede istikrarı tekrar sağladı. Fakat bu defa eski ticaret merkezleri ve güzergâhlarının yerini farklı merkez ve güzergâhlar almıştı. Moğollardan önce bölge merkezlerinden başlayan yollar bölgenin diğer yerlerine doğru uzanmaktaydı. Bu yolların geçtikleri yerlerde bölgenin irili ufaklı pek çok yerleşim yerine uğraması ve üzerlerinde çok sayıda konaklama yerlerinin mevcut olması bölgedeki ticari hareketliliği belirtmesi açısından önemlidir. Azerbaycan'ın merkezi olan Erdebil'den Zencan'a (İbn Havkal, 1967: 351) ve Meraga'ya bir yol uzanmaktaydı. Ayrıca Erdebil ile Amid arasında Güney Kafkasya'yı Anadolu'ya bağlayan bir güzergâh da mevcuttu. Azerbaycan'ı Ermeniyeye ve Arrân'a bağlayan Meraga-Debil yolu, Berze'a-Debil yolu (İstahrî, 1961: 113-114), Berze'a-Erdebil yolu, Berze'a-Tiflis yolu (İbn Havkal, 1967: 349-350) ve Berze'a-Derbend yolu, (İbn Hurdâzbih, 1889: 122) bu coğrafyanın önemli güzergâhlarındandı.

Ancak İlhanlıların en başta Meraga'yı, sonrasında Tebriz'i başkent olarak kullanıp devletin son dönemlerinde ise başkenti yeni yapılan Sultaniye'ye taşınması³² ticaret güzergâhlarını bu merkezlerle

³⁰ Kırmızı boya yapımında kullanılan bu böcek türünün 10. yüzyıllarda daha çok Duvin civarlarında olduğu kaydedilmiştir. İstahrî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 110; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib* (2008). (Nşr: Vladimir Minorsky), (Çev: Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul. s. 102.

³¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. İstahrî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 108, 111, 114; İbn Havkal (1967). *Sûretü'l-arz*, s. 334-339, 344-353; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, (1877). *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr: M. J. De Goeje), Brill. s. 374-375, 377-378, 381-384; Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI), Leyden. s. 119-122; *Hudûdü'l-Âlem* (2008). s. 103-104.

³² Olcaytu Sultan H. 704 (1305) yılının yazında Sultaniye şehrini kurdu ve burayı güzelleştirmek ve güçlendirmek için çok çaba sarf etti. Burasının inşası bitince artık başkent burası olmuştu. Khwandamir (1994). *Habibu's-Siyar*, s. 109.

bağlantılı olarak değiştirmişti. Böylelikle Sultaniye-Bakü³³ yolu, Erdebil-Tiflis yolu, Tebriz-Karabağ yolu, Tebriz-Sultaniye yolu ve Tebriz-Erzurum yolu daha çok ön plana çıkmıştı (Togan, 1979b: 107-108). Ancak bunlar haricindeki yollar da çeşitli amaçlarla kullanılmaktaydı. 1253-1255 yılları arasında Moğollara gelen elçilik heyetindeki Rubruk seyahat notlarında Derbend ve Şâberan üzerinden Kür Nehri'nin suladığı Mugan düzlüklerine ve oradan da Kür ve Aras Nehirlerinin birleştiği yere geldiklerini kaydetmektedir. Yolculuğun bu kısmın 14 gün sürdüğünden yakının Rubruk karşılaştıkları zorluklardan da bahseder (Rubruk, 2001: 133-135). Müstevfi başkent Tebriz'den Azerbaycan'ın çeşitli merkezlerine ulaşan bu güzergâhların mesafelerini şu şekilde verir: Ucan'a 8, Erdebil'e 30, Uşnü'ye 30, Urmiye'ye 24, Ahar'a 14, Pişkin'e 18, Khoi'ye 20, Selmas'a 18 fersah vardır. Meraga tarafına giden yol 26 fersahdır. Sarav'a 20, Meraga'ya 20, Dih KhaWargan'a 8, Merend'e 15, Nahçıvan'a ise 24 fersahlık mesafe vardır (Mustawfi, 1919: 83).

Moğollar bu güzergâhlarda özellikle Ermeni tüccarlara ayrı bir ilgi göstermişlerdi. Erzurum'dan Tebriz'e uzanan kervan yolunun her noktasında Ermeni tüccarlara rastlamak mümkündü. Batı ile de kazançlı bir ticaret yapan Moğollar başta Karadeniz sahillerini mesken edinen Venedikli ve Cenevizli İtalyan tüccarların Tebriz ve Sultaniye'de de ticaret ofisleri açmalarına müsaade etmişti. Tebriz'den Erzurum'a oradan da Trabzon limanı ile Karadeniz'e bağlantılı olan bu yoldan baharat, ipek, mücevher, ilaç ve doğunun lüks eşyaları ihraç edilirken, batıdan daha çok yün elbiseler, keten ve kürk gibi eşyalar ithal edilmekteydi (Bedrosian, 1997: 261-262).

Sonuç

Bu gün Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve İran'ın kuzey bölgelerini içine alan Güney Kafkasya coğrafyası ticaret ve göç yolları üzerinde hem dağlık yapısı hem de önemli nehirlerin suladığı geniş otlaklarıyla yüzyıllar boyu önemini korumuştur. Dönem dönem çeşitli Türk topluluklarının da hüküm sürdüğü bu topraklarda siyasî ve iktisadî istikrarın sağlandığı zamanların yanı sıra bölge siyasî tarihinde önemli dönüm noktaları olmuştur. Bu dönüm noktalarından biri de şüphesiz Moğolların gelişi ve buraya hâkim oluşlarıdır.

Moğollar kendi usullerine göre pek çok ülkeyi yerle bir ettikten sonra Güney Kafkasya şehirlerinde de pek çok kişiyi katletmiş ve pek çok şehri yıkıp yağmalamışlardı. Şüphesiz bu istila buradaki şehirlerin başta sosyal ve ekonomik yapısını büyük oranda değiştirmişti. Moğolların gelişinden önce gerek ticaret gerekse de üretim bakımından pek çok değere sahip olan bazı şehirler artık bu istilalardan sonra eski konumlarına ulaşamadılar. Bununla birlikte istilacı Moğolların ve onların kurmuş olduğu İlhanlı Devleti'nin yöneticilerinin takip ettikleri politikalar ve idarî yapılanma bu bölgede yeni merkezlerin oluşmasına büyük katkı sağlamıştı. Ancak bu katkıların, yaptıkları yıkım ve katliamla kıyaslanması mümkün değildi. Sonuçta Erdebil, Meraga, Berze'a gibi önemli nüfus ve üretime sahip olan merkezlerin yerini Tebriz ve Mugan gibi merkezler alıyordu. Ayrıca çok sayıda insanın katledilmesi, sürülerin ve ticaret mallarının ele geçirilmesi ve şehirlerdeki surların yıkılıp savunmasız bırakılması bu şehirlerle birlikte baştanbaşa insanlarla dolu olan pazarları da ıssız bir hale getirmişti. Bu şehirlerin eski ticari canlılığı tekrar ulaşması çok yıllar alırken bazıları içinse bu mümkün olmamıştı.

KAYNAKÇA

- AHMEDÜNNESEVİ, Şehabeddin (1934). *Celâlüttin Harezemşah*, (Çev: Necip Asım), İstanbul.
- Anonim *Selçuknâme (Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III)* (1952). (Neşreden ve çeviren: Feridun Nâfiz Uzlu), Ankara.
- BARTHOLD, W. (1963). "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çev: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S. 14, s. 77-87.
- BARTHOLD, W. (1979). "Berza'a", *İA*, c. 2, s. 565-566.
- BEDROSIAN, Robert (1997). "Armenia During the Seljuk and Mongol Periods", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol. 1, New York, s. 241-271.
- BELÂZURİ, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev: Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- BÜNİYATOV, Ziya M. (1991). "Azerbaycan", *DİA*, c. 4, s. 317-322.
- BÜNİYADOV, Ziya M. (2007). *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakü.
- CARPINI, Johann de Plano. *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247*, (Çev: Ergin Ayan), Trabzon.
- CHAMICH, Father Michael (1827). *History of Armenia*, (Translate: Johannes Avdall).
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.
- DUNLOP, D. M.-BENNIGSEN, A.-BOSWORTH, C. E. (2007). "Baku", *Historic Cities of the Islamic World*, (Ed: C. Edmund Bosworth), Leiden-Boston, s. 47-49.
- EBÜ'L-FİDÂ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbi Ebü'l-Fidâ (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, (Neş: M. Reinaud), Paris.
- GRIGOR, Aknerli (2007). *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev: Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- GROUSSET, Rene (2006). *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- HAMEVÎ, Şihâbiddin Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut.
- He'tum the Historian's (History of the Tartars)* (2004). (Translate: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey.
- HEWSEN, Robert (1992). *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC'OYC')*, Wiesbaden.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2008). (Nşr: Vladimir Minorsky), (Çev: Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul.

³³ Bugün Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'de deniz kenarında biri büyük iki kalesi mevcuttu ki Moğollar bu büyük kaleyi zapt edememişlerdi. D. M. Dunlop-A. Bennigsen-C. E. Bosworth (2007). "Baku", *Historic Cities of the Islamic World*, (Ed: C. Edmund Bosworth), Leiden-Boston, s. 47-49. s. 48.

- HÜSEYNÎ, Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev: Necati Lügal), TTK, Ankara.
- İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. 1, (Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (1967). *Sûretü'l-arz*, (Nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II), Leyden.
- İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI), Leyden.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî e-Cezerî İbnü'l-Esir, (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İSTAHİRÎ, Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîni).
- Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)* (2014). (Çev: Dmitri Gamq'relidze), (Edt: Roin Met'reveli-Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji.
- KAZVİNÎ, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, Beyrut.
- KHWANDAMIR, Mir Ghiyasuddin Muhammad Husayni (1994). *Habibu's-Siyar*, Tome Three, Part One Genghis Khan-Amir Temir, (Translated and edited: W. M. Thackston), Harvard University.
- KİRAGOS, Müverrih (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara.
- KOLBAS, Judith (2007). *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London and New York.
- LANG, David M. (1955). *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia*, The American Numismatic Society, New York.
- MAKDİSÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmi el-Beşşârî, (1877). *Ahsenü't-tekâşim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr: M. J. De Goeje), Brill.
- MESUDÎ, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudi (2011). *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- MUSTAWFÎ, Hamd-Allâh Mustawfî Qazwîn (1919). *Nuzhat-Al-Qulûb*, (Trasnlation: G. Le Strange), Leyden.
- MÜNECCİMBAŞI, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (2001). *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yayınlayan: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir.
- POLO, Marco (1985). *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev: Ömer Güngören), İstanbul.
- QUENTIN, Simon de Saint (2006). *Bir Keşiş'in Anularında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (Çev: Erendiz Özbayoğlu), Antalya.
- REŞİDEDDİN, Fazlullah (1998). *Câmi'ü't-Tevârih*, c. II., (Açıklamalı İngilizce Tercüme: W. M. Thackston), Harvard Üniversitesi.
- REŞİDÜDDİN, Fazlullah (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, (Çev: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK, Ankara.
- RUBRUK, Wilhelm Von (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev: Ergin Ayan), İstanbul.
- SPULER, Bertold (1987). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, (Çev: Cemal Köprülü), TTK, Ankara.
- TELLİOĞLU, İbrahim (2009). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1979a). "Arrân", *İA*, c. 1, s. 596-598.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1979b). "Azerbaycan", *İA*, c. 2, s. 91-118.
- URFALI MATEOS, (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), (Notlar: Edouard Dulaurer, Çev: Halil Yımaç), TTK, Ankara.
- VARDAN, Müverrih (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), Millî Mecmua Basımevi, İstanbul.